

HALİDE EDİB'İN YENİ ROMANLARI

Her sanatkâr, farkında olarak veya olmıyarak, eserlerinde kendi “cemiyet görüşü”nü aksettirir. Bu makale Halide Edib'in eserlerinin bu bakımdan bir tahlilidir.

Bundan on, on iki sene evvel Halide Edib'in eserlerini büyük bir alâka, hattâ bir nevi ihtirasla okuyanlardan idim. Küçük hikâyelerinin bir kısmı müstesna, bütün eserlerini okudum. Çizdiği kuvvetli kadın karakterlerini beğenir, içimden ben de onlar gibi olmak isterdim. Halide Edib'in insanları bir his kasırgası içinde tâ içlerinden koparıp sürükliyen ihtiraslı aşk hikâyelerini ve kahramanlarını, içli, zayıf “Kınalı Yapıncağa” veya Dudaktan Kalbe'nin mızımız sevgisine tercih ederdim. Her sanatkârın, farkında olarak veya olmıyarak daima eserlerinde muayyen bir “hayat görüşünü”, içtimâî kanaatleri aksettirdiğini o zamanlar daha biliyordum.

Aradan seneler geçti; roman okumaz veya pek az okur oldum. Fakat bu zaman zarfında eskiden okuduğum eserler hakkında umumî bir görüş kazandım. Arasına yabancı diller edebiyatından numuneler okumağa vakit bulunca, ilk gençliğimde okuduğum kitapları hatırlar ve o zaman fark etmediğim noktalar kafamda belirirdi. Geçen ay tesadüf elime Halide Edib'in Sinekli Bakkal'ı ile Tatarcık'ını geçirdi. İçimde kuvvetli bir tecessüs uyandı. Geçen seneler zarfında ben çok değişmiştim. Eskiden o kadar beğendiğim bu muharririn bugünkü eserleri bu gün bende nasıl bir tesir bırakacaktı? Kitapları kısa bir zamanda yutar gibi okudum.

Her iki romanda da esas vasıfları itibariyle eski Halide Edib'i buldum. Hattâ son yazdığı Tatarcık bir kaç sene evvel yazdığı Sinekli Bakkal'dan daha ziyade eski Halide Edib romanlarına benziyor; yalnız, kanaatimce, onların çok daha zayıf bir numunesi. Her iki hikâyenin kahramanı yine kadın; haricî görünüşleri farklı olmakla beraber aynı hamurdan yoğurulmuş mahlûklar. Sinekli Bakkal'ın güzel sesli Hafız'ı, beş vakit namazını kaçırmıyan Rabia ile Tatarcık'ın şafaktan evvel yalnız başına balığa çıkan, kışın denize giren Lâlesi aynı kadın tipinin ayrı içtimâî muhitlerde belirmiş örnekleridir. Muharririn daha evvelki romanlarının kadın kahramanları gibi Rabia ile Lâle de umumî güzellik ölçülerine göre güzel olmıyan, fakat hususî cazibeleri olan, hem kafası, hem kalbi kuvvetli kadınlardır. Bu kadınlar muhitlerinin, devirlerinin tipik örnekleri değillerdir; istisnâî şahsiyetlerdir.

Şüphesiz her sanatkâr işlediği şahsiyetleri istisnâî bir hale sokar. Onları “kahramanlaştırır”. Fakat sanatkâr bunu iki şekilde yapabilir. Birincisinde, ele alınan devrin, içtimâî muhitin aynı suretle damgaladığı, aynı kalıba soktuğu insanlar arasında sanatkâr şahsiyetlerini seçer. Aynı şartların içinde yaşayan ve aynı damga ve kalıbı taşıyan bu şahısların haricî benzerlikleri altındaki ferdî hususiyetleri sivriltilir, şahsiyetlerini kuvvetli, derin, ince hatlarla belirtir, diğerlerinden ayırır. Sanatkârın büyüklüğü bu işi becermekteki muvaffakiyetindedir. Bu suretle hareket eden muharrir, hem şahısların ferdiyetini belirtir, hem de bu ferdiyetin içinde daha umumî

vasıfları, bütün bir içtimaî zümrenin tipik hatlarını verir. Bunun için büyük sanat eserlerinin kahramanları hem en kuvvetli ferdiyeti, hem de umumî, beşerî vasıfları temsil ederler. İkinci şekil, eserin kahramanlarını, haricî vasıfları, şekilleri itibariyle de kitleden ayırmaktadır. Bu suretle şahsiyetleri belirtmek daha kolaydır; çünkü farklar haricî şartlardan başlar; daha bariz, daha gözle görülür, elle tutulur bir haldedir. Halbuki birinci şekil, yani yeknesaklıkta, üniformada tenevvüü belirtmek daha müşküldür.

Halide Edib kahramanlarının şahsiyetlerini işlerken daha ziyade ikinci şekilde hareket ediyor. Sinekli Bakkal'ın Rabia'sı, aşırı müteassıp ve cebbar bir imamın yine aynı derecede mütehakkim ve mutaassıp kızının ve orta oyunlarında kadın rolüne çıkan soytarı "Kız Tevfik"ın çocuğudur. Bir taraftan büyük babasından din dersleri alır, hafız olur; diğer taraftan Mevlevî Vehbi Dede ile klâsik Türk musikisi meşk eder; üçüncü koldan, çingene Penbe ve babası Tevfik'ten, şehir halk türkülerini, hikâyelerini öğrenir; bir dördüncü koldan da, İspanyol Pregrini ve talebeleri vasıtasıyla, garp kültürü ile temasa gelir. Çok fakir bir semt olan Sinekli Bakkalda doğar, büyür, fakat küçük yaştan bir paşa konağının terbiyesine de girer. Hafız olunca zamanın "büyüklerinin" yalı ve sarayları da kendisine açılır. Nihayet Pregrini'ye âşık olur; onu müslüman yapar, evlenir. Görülüyor ki Rabia devrinin ve muhitinin tipik bir örneği değildir; hayatının bütün şartlarla istisnaî bir vak'adır.

Tatarcık'taki Lâle de aynı nevidendir. O da neslinin genç kızlarını temsil etmez. Poyraz köyüne hariçten gelen ve bütün hayatı müddetince köy tarafından kabul edilmeyen, daima yabancı addedilen bir tatar kaptanın ve bir çerkes kadınının kızıdır. Yetişme tarzı da diğer kızlarınkinden çok farklıdır. Halbuki muharririn Lâleyi yeni neslin bir örneği olarak kullanmak istediği anlaşılıyor. Onun şahsında yeni ve eskinin çarpışmasını, ter kibini göstermek, intikal devresi gençliğinin şahsiyetini tahlil etmek istiyor. O halde neden, mektep sıralarını dolduran siyah önlüklü, beyaz yakalı, haricen birbirine benzeyen ve hayatları istisnaî şartları ihtiva etmeyen kızlar arasından şahıslarını seçmiyor? Yeni nesli ve onun meselelerini temsil eden onlardır. İstisnaî şartların doğurduğu, istisnaî şahsiyetler bir devri ve içtimaî zümreyi ifade etmek vasıtaları değildir. Halbuki hem Sinekli Bakkal, hem Tatarcık "içtimaî roman" olmak iddiasındadır.

Bu iki romanın muharririn eski eserlerine benzemeyen diğer bir tarafı da, her ikisinde de yine insanları iradelerinin haricinde sürükleyen, "neden" ve "niçin" siz aşk motifinin mevcut oluşudur. Bu motif Sinekli Bakkal'da daha yumuşatılmış bir şekildedir. Sinekli Bakkal bir "içtimaî roman" olmağa daha yaklaşır. Tatarcık da içtimaî bir iddia ile başlar. Yeni ve eski nesil çarpışmaları belirir gibi olur ve eski cemiyetle yenisi karşı karşıya gelecek sanırsınız. Fakat bu çatışma saman alevi gibi kısa bir müddet parladıktan sonra hemen söner ve eser tamamıyla Halide Edib hikâyelerine has aşk motifine döner. Fakat Tatarcık'da muharrir kendisi de bu aynı motifi tekrarlamaktan bıkmış gibidir. Aşk motifinin bütün devamı bir kaç gün içine sıkıştırılmıştır, ve hikâye derlenip toplanıp alalacele "onlar ermiş muradına..." neticesine varır.

Üçüncü ve asıl mühim olan nokta, seneler zarfında muharririn "dünya görüşü" nün değişmemiş olmasıdır. Kanaatimce Halide Edib'in içtimaî görüşünü

anlamak için en eski eserlerinden olan ve şimdi âdeta unutulmuş bulunan Yeni Turan'ını okumak lâzımdır. O eserde Halide Edib, eserin yazıldığı tarihe nisbetle müstakbel bir Türk cemiyetini tasvir eder. Orada çok dindar bir cemiyetle karşılaşırız; fakat bu bizim bildiğimiz tarzda müslüman bir cemiyet değildir. İslâmiyetin gerek haricî teşkilât, gerek felsefesi itibariyle “garplılaşmış” bir şeklidir: cuma mektepleri (protestan kilisesinin pazar mekteplerinin muadili), ilâhiler, kafes arkasında tutulmayan, âmme hayatına karışan, fakat dindar, perhizkâr, sade kıyafetli kadınlar... Halide Edib'in kadın karakterlerinin puritain bir vasfı vardır. Onlar, insanî zaafılara düşmeyen, küçük zevklere düşkün olmıyan, asetik tiplerdir. Halide Edib kadının hür ve müstakil bir şahsiyete sahip olmasına, evin dışında daha geniş cemiyet hayatına iştirakine taraftardır, fakat normal cemiyet hayatında rastlanan vasatı kadın tipine, süslenmeyi seven, zayıf, “dişi” mahlûka değil. Yeni Turan'ın kahramanı yumuşak kurşunî cübbeli, beyaz baş örtülü, beyaz çarıklıdır. Sinekli Bakkal'ın Rabiası da siyah yeldirmeli, beyaz örtülüdür; daima yüzü açık gezer. Bu kadınlar asıllarında bir nevi rahibe, “mukaddes bakire”lerdir. Muharrir onların ancak bir kere ve tam, ömür ömüre sevmelerine müsaade eder. Halide Edib müteaddit eseflerinde iki zıt kadın tipi yaratmıştır. En son yazdığı Tatarcık'da da bu iki tip mevcuttur. Birincisi, anlattığımız vasıflarda kuvvetli kadınlar; ikincisi, güzel, süslü, zayıf kadınlar. Daima birincileri kahramanlaştırır; ikincileri yere serer.

Sinekli Bakkal ve Vurun Kahpeye romanlarında Halide Edib'in dinî taassuba karşı cephe alması, umumiyetle dine ve dindarlığa yapılmış bir itiraz değildir. Halide Edib, naslar halinde dine, kalıplaşmış dine muarızdır. Zalim, intikamcı bir Allah tasavvurunu beğenmez, fakat müşfik, seven bir Allaha inanır. Halide Edib'in tasvir ettiği islâmiyet, islâmiyete has celâdeti, muharipliği, şiddeti kaybetmiş bir şekildedir. Bunun için Sinekli Bakkal'da nas halinde dini, korkutan ve cezalandıran dini temsil eden imama karşı insafsızdır; fakat insanları seven, anlıyan, dinî mistisizmi temsil eden Vehbi Dede'ye âdeta hayrandır.

İlk nazarda Halide Edib eserlerinde çok demokrat, halkçı görünür. Daima fakir halkın, alının teriyle geçinen halkın büyüklüğünü belirtmeye çalışır. Fakat dikkat edilirse bu halkçılık hususî bir nevidendir. Sinekli Bakkal ve Tatarcık'da aristokrat tiplere büyük bir sempati duyduğu sezilir; bu karakterleri âdeta sevgi ile işler. Muharririn düşmanlığı “sonradan görme” mevki sahiplerine karşıdır. Aile an'anesine dayanan, gürültülü, terbiyeli, nazik, merhametli, fukaraya yardım eden, cömert, mağrur (fakat kibirli değil) aristokratlara kalbinde sıcak bir yer ayırmıştır. Hattâ Tatarcık'da, yeni zengin, gösterişi sever Sungur Baltaya ve bilhassa karısına karşı da gizli bir teveccühü vardır. Onların sadece sonradan görme, çığ ve sathî taraflarını tenkit eder. Eserin sonunda Lâle yeni zengin Sungurun karısına Poyraz köyünü medenileştirmek programını getirir; Sungur da elinden geleni yapacağını vâdeder. Sungur ve onun zümresinden olanlar, kütüphane ve mektep yaptıran, fakirler ve çocuklar için hastahaneler, klinikler kuran hayırperver zenginler haline geldikleri zaman muharririn istediği gerçekleşmiş olacaktır. Aristokratların ve zenginlerin cemiyette rolleri budur. Muharrir içtimâî meselelerin ferdî teşebbüs ve hamiyyetle halledileceğine kanidir. Lâle Poyraz köyünü medenileştirecektir; Recep avukat olup fakir halkın davalarına bakacaktır; Hasan doktor çıkınca fakir kadınlara ve çocukla-

ra deva götürecektir. Lâleler, Receptler, Hasanlar çoğalsa cemiyetin bütün dertlerine çare bulunmuş olacaktır. Ama şimdiye kadar hiçbir cemiyette bütün fertlerin, hattâ ekseriyetin böyle fedakâr, feragatli olduğu ve bu suretle içtimaî meselelerin halledildiği görülmemişmiş. Muharrir bu noktayı münakaşa etmiyor.

Geçen gün bir dostumla Halide Edib hakkında konuşurken, “Halide Edib Türkiyeyi bir ecnebi gözü ile gören ve öyle anlatan bir muharrirdir” dedi ve ilâve etti: “hem de kendisi bu memleketi tanımağa ve eserlerinde temsil etmeğe o kadar çabaladığı halde...” Filvaki Halide Edib için konacak en veciz teşhislerden biri de budur. Kendisi Türk âdetlerinden bahseder, eserlerinde haricî hayat şartlarını bir sahne dekoru gibi birer birer verir. Fakat bütün bu haricî vasıfların yerli olmasına rağmen eserlerinde bir “bu cemiyete has olmamak” vasfı sezilir. Sinekli Bakkal bu halin güzel bir nümunesidir.. Eski İstanbul belki bir çoklarımızın bilmediği teferrüatıyla tasvir edilmiştir. Fakat bu şartlar, bu haricî kalıp içinde yaşayan şahıslar, romanın kahramanları, bu toprağa has tipler gibi görünmezler. Onlar garptan, bilhassa Anglo-Sakson memleketlerinden, alınıp getirilmiş, Türk olan bu haricî dekor içine oturtulmuş, üstlerine o zamanın elbiseleri giydirilmiş, kendilerine Türkçe konuşturulmuş iğreti şahsiyetler gibidir.

Hülâsa olarak diyebiliriz ki: Halide Edib dinî taassuba, naslara muarızdır, fakat kendisi dindar ve mistiktir. Halkçıdır, çalışan insana kıymet verir, fakat cemiyette aristokratik bir zümrenin mühim bir yeri olduğuna kanidir. İçtimaî meselelerle alâkadardır, onların halledilmesini ister, fakat bu işlerin merkezî bir teşkilât ile değil, ferdî teşebbüs ve hamiyetle yapılmasına taraftardır, hattâ ancak o suretle yapılabileceğine kanidir. Bazı eserlerinde mücadelecî gibi görünür, fakat hakikatte sevgi ve ikna yoluyla hareket edilmesini tercih eder. Halide Edib’de maziye hasret vardır. Onun görüşüyle, şüphesiz geçmişin kusurları çoktu, değişmeli idi ve değişti de... fakat maziden kalma muhafaza edilmeğe değer kıymetler de vardır. “Eski” esas itibariyle güzeldir, kıymetlidir; düzeltilip, tamir edilip kullanılmalıdır. Bunun için Halide Edib inkilâpçı değil, ıslahatçıdır ve esas itibariyle de muhafazakârdır.

Yurt ve Dünya, Sayı 5, Mayıs 1941